International Journal of Applied Research 2020; 6(3): 517-520

ISSN Print: 2394-7500
ISSN Online: 2394-5869
Impact Factor: 5.2
IJAR 2020; 6(3): 517-520
www.allresearchjournal.com
Received: 15-01-2020
Accepted: 19-02-2020

मुकेश कुमार
ग्राम+पत्रालय– सहोडा, भाया– तारापुर, जिला– मुंगेर, बिहार, भारत

Corresponding Author:
मुकेश कुमार
ग्राम+पत्रालय– सहोडा, भाया– तारापुर, जिला– मुंगेर, बिहार, भारत

वाल्मीकिरामायणस्य परिचयः

मुकेश कुमार

प्रस्तावना

आदिकवि– प्राचेतस– महर्षिवाल्मीकिना विरचितमादिकाव्यं रामायणम् विद्वज्जनमानसोल्लासं विद्याधनम् । आम्नायादन्यत्र नूतनं छन्दसामवतरणं जगतिं प्रकाशते।

तपः स्वाध्याय परिपूतात्मा ब्रह्मर्षि–वाल्मीकिदेवर्षि–नारदमुखात् सकलगुणनिधानस्य मर्यादापुरूषोत्तम–श्रीरामभद्रस्य चारित्रिक–वैशिष्ट्यं समाकर्ण्य तद्वर्णने दत्तावधानो बभूव। एकदा माध्यन्दिन् स वनाय तमसानदीमनुप्राप्तः। तत्र एकेन क्रूरव्याधेन वध्यमानं क्रौञ्चम्, तत्पार्श्वे तत्सहचरीम्। प्रिय–विरह–शोकेन विलयन्ती मुहर्मुहर्भूमौ लुठन्तीं विलोक्य करूणार्द्रचेताः प्राचेतसमहर्षिरत्यन्त–शोकाकुलोऽभवत्। करूणावरूणालयस्य ब्रह्मर्षरन्तः करणान्तर्गत–शोकोच्छ्वासः तन्मुखादकस्मात् देवीवाग्रूपेण परिणतः आनुष्टुपेन छन्दसा–

''मा निषद् प्रतिष्ठां त्वमगमः शाश्वतीः समाः।
यत् क्रौञ्चमिथुनादेकमवधीः काममोहितम्।। [1]

इत्येवं रूपेण प्रकटितोऽभवत्। एवं हि आनायास–श्लोक– व्याहरणात्– ''किमिदं– व्याहृतम्'' इति। चिन्ताकुलचेतामहर्षिर्व्याजहार पादबद्धोऽक्षरसमस्तन्त्रीलयसमन्वितः। यथा –

शाकोर्त्तस्य प्रवृत्ते मे श्लोके भवतु नान्यथा।'' [2]

इति एवं चिन्तयन्तं किंकर्तव्यविमूढं महर्षिमुपसंगम्यभूतभावनः पद्मयोनिर्त्रेह्मा प्रावोचत्त्रऋषे, प्रबुद्धोऽसि वागात्मनि ब्रह्मणि। तद् ब्रूहि रामचरितम्। अव्याहृत –ज्योतिराषं ते चक्षुः प्रतिभातु। आद्यः कविरसि [3] एवमुक्त्वाऽन्तर्हिते ब्रह्मणि समाहितमना महर्षि प्राचेतसः मनुष्येषु सर्वप्रथमं शब्दब्राह्मणस्तादृशं विवर्तमितिहासं रामायणं विरचयाञ्चकार। एवं हि महर्षि–वाल्मीकि –प्रणीतं रामायणमिदम्। कुशलवाक्यां तन्त्री–लय–संवीत गीतं सीतमस्ति। पुरातनमपि क्षणे–क्षणे नवनवायमानं रमणीयताया अपूर्व रूपमस्ति। अपृथगयत्न– निर्वत्यैः रसध्वनि–प्रकर्षोत्कर्षकैः शब्दार्थालंकारैर्विभूषितम्, माधुर्योजः प्रसादाद्यैगुणैर्गुम्फितम्, रम्यरीति– सद्वृत्ति– विभ्राजितम्, अपूर्वनिर्माणकौशलेन कमनीयम्, सचेतश्चेतश्चमत्कारि – चारूरचना – वैचित्र्येण रमणीयम्, स्वविषयमाधुर्येण परमास्वाद्यम्, चारूरचना – वैचित्र्येण रमणीयम्, स्वविषय–माधुर्येण परमास्वाद्यम्, सहृदयं–हृदयाह्लादकम्, विश्वविश्रुतमादि– महाकाव्यं सर्वत्र विजयतेतराम्।

वाल्मीकिरामायणस्य आदिकाव्यत्वम्,काव्यान्तरबीजत्वं च–

इदं हि रामायणमादिकवेर्वाल्मीकेरादिकाव्यमीति न केवलम् पूर्वोक्तेन ''क्रौञ्चद्वन्द्व–बियोगोत्थः शोकः श्लोकत्वमागतः'' इति प्रसगेंनैव निर्धार्यते, अपि तु महर्षि– व्यासः–प्रणीतैर्महाभारत–पुराणादिर्भिरपि निश्चीयते। काव्यान्तरस्य बीजरूपमेतदेव रामायणं समधीत्य महर्षि श्रीकृष्णद्वैपायनव्यासेन पुराणमहाभरतादीनि निरमयिषत इति प्रतिपादयति वृहद्धर्मपुराणम्–

पठ रामायणं व्यास, काव्य–बीजं सनातनम्।
यत्र राम–चरित्रं स्यात् तदहं तत्र भक्तिमान्।[4]
रामायणं पठित मे प्रसन्नोऽस्मिन कृतस्त्वया।
करिष्यामि पुराणानि महाभारतमेव च।।[5]

स्कन्दपुराणस्योत्तरखण्डे नारद–सनतकुमार–संवादे पञ्चसु अध्यायेषु विस्तरेण वर्णितं वाल्मीकि–रामायणमाहात्म्यं विषयामिमं स्पष्टं प्रकटयति। महाभारते पर्वणि रामोपाख्यानम् रामायणाधारितमेव। द्रोणपर्वणिच–

''अपि चायं पुरा गीतः श्लोको वाल्मीकिना भुवि।
न हन्तव्याः स्त्रियश्चेतियद् ब्रवीषि प्लवंम्।।[6]
सर्वकालं मनुष्येण व्यवसायवता सदा।
पीदाकरमभित्राणां यच्च कर्तव्यमेव तत्।।

इत्यादिना महर्षि–वाल्मीकेर्नामोल्लेखपुरस्सरम् रामायण–युद्धकाण्डस्य एकाशीतितमाध्यायस्य अष्टाविंशश्लोकः अविकलरूपेण उपन्यस्त उपलभ्यते।
अग्निपुराणे पञ्चमाध्यायात् त्रयोदशाध्यायपर्यन्तम् नारद– वाल्मीकि–संवाद [7] निर्देश –पुरस्सरम् रामायणकथासारः संगृहीतः समुपलभ्यते। महर्षिव्यासदेवेन स्कन्दपुराणे वैष्णवखण्डे वैशाखमहात्म्ये सप्तदशाध्यायतो विंशतितमाध्यायपर्यन्तम्, आवन्त्यखण्डे अवन्तीक्षेत्रमहात्म्ये चतुर्विशाध्याये, प्रयासखण्डे अष्टसप्तत्यधिक–द्विशततमाध्याये च ब्रह्मर्षिवाल्मीकेर्जीवनवृत्तम् श्रद्धातिशयेन उपन्यस्तम्। अध्यात्मरामायणस्य अयोध्याकाण्डे षष्ठसर्गे तस्य पूर्वजन्मवृत्तान्तो विस्तरेण वर्णितः।
वाल्मीकिरामायण–युद्धकाण्डे युद्धवर्णनस्य न केवलमर्थतः अपि तु शब्दतोऽपि आनुपूर्व्येण वर्णनम् मार्कण्डेय–पुराणान्तर्गत–देवी–माहात्म्ये सप्तशतीस्तोत्रे महिषासुर–रक्तबीज–निसुम्भ–शुम्भादि युद्धवर्णने प्राप्यते। तथाहि–

''उत्पत्य चैनं तरसा तलेनोरस्मताडयत्।[8]
देव्यास्तं चापि सा देवी तलेनोरस्यताडयत।।[9]
सच्छिन्नधन्वा विरथो हताश्वो हतसारथिः।[10]

एवं विधानि अनेकानि उदाहरणानि रामायणस्य उपजीत्यत्वं प्रदर्शयन्ति।
रामायणबालकाण्डे–

''समाक्षरैश्चतुर्भिर्यः पादैर्गीतो महर्षिणा।
सोऽनुव्याहारणाद् भूयः शोकः श्लोकत्वमागतः।।'' [11]

इति श्लोकमुपजीव्यैव समादरणपुरस्सरम् रघुवंशे महाकवि कालिदासः–

तामभ्यगच्छद्रूदितानुकारी मुनिः कुशोध्मारहणाय यातः।
निषादविद्वाण्डज– दर्शनोत्थः श्लोकत्वमापद्यतयस्य शोकः।।

इति विरचयाञ्चकार।
बौद्धजातकेषु अन्यतमं प्रसिद्धं दशरथजातकम्, न केवलं रामायणकथामेव वर्णयति अपि तु उत्तरकाण्डस्य एकं श्लोकं पालिभाषायां रूपान्तरितम् उद्धरति।
एवञ्च रामायण–कथा–वर्णन–परायणः परवर्तिनो महाकवयः रामायण–रूपं सनातन बीजमेव पल्लवयन्ति, विकासयन्ति, प्रकाशयन्ति च।
रामायणस्य संरचना–

सप्तकाण्डात्मकं रामायणमिति जगति सर्वत्र प्रथितम्।

वाल्मीकिरामायणस्य सप्तकाण्डानि आधृत्यैव अध्यात्मरामायणे, रामचरितमानसादौ च तन्नामकान्येव सप्तकाण्डानि विलसन्ति। मूलरामायणे सप्तषु काण्डेषु पञ्चशतसंख्याकाः सर्गाः, चतुर्विशतिसहस्रमिताः श्लोका आसन्निति निर्दिशति। बालकाण्डस्य चतुर्थ–सर्गे–

प्राप्तराज्यस्य रामस्य वाल्मीकिर्भगवान् ऋषिः।
चकार चरितं कृत्स्नं विचित्रपदमर्थवत्।।
चतुर्विशत् सहस्राणि श्लोकामानुक्तवानृषिः।
तथा सर्गशतान् पञ्च षट् काण्डानि तथोत्तरम्।
कृत्वा तु तन्माप्राज्ञः सभविष्यं सहोत्तरम्।।
काव्यं रामायणं कृत्स्नं सीतायाश्चरितं महत्।
पौलस्त्य–वघमित्येवं चकारं चरितं–व्रतः।
एतच्च कृत्सनं रामायणं वेदोपबृंहणार्थाय।।

महर्षि वेदेषु परिनिहिक्तौ मेधाविनौ अग्राह्यत। ततश्च गान्धर्वतत्वज्ञौ स्थान–मूर्च्छन–कोविदौ मधुर–स्वरौ तौ यमजौ भ्रातरौ–

पाठ्ये गेये च मधुरं प्रमाणैस्त्रिभि [12] रन्वितम्।
जातिभिः सप्तभिर्युक्त [13] तन्त्री–लय–समन्वितम्।
रसैः श्रृंार–करूण–हास्य–रौद्र–भयानकैः।
वीरादिभि रसैर्युक्तं काव्यमेतद्गायताम्।। [14]

अत्रेदं ध्यातव्यम्–
बालकाण्डस्य प्रथमसर्गान्ते–

एतदाख्यानमामुष्यं पठन् रामायणं नरः।
स पुत्र–पौत्र सगणः प्रत्य स्वर्गे महीयते।।

एवमेव उत्तरकाण्डस्यान्ते–

एतदाख्यानमायुष्य [15] सभविष्यं सहोत्तरम्।
कृतवान् प्रचेतसः पुत्रस्तद्ब्रह्माप्यन्वमन्यत।। [16]

इत्यनयोः श्लोकयोर्थकारो गायत्र्यक्षरम्। एतच्च गायत्र्याश्च स्वरूपं तद् रामायणानुत्तमम् [17] इत्येतेन सुस्पष्टम्।
एवञ्च उपक्रमे 'वेदोपबृंहणार्थय' इति कथनस्य उपसंहार–वाक्येन सर्वथा समर्था समर्थनात् रामायणं गायत्रीविवरणमिति विस्पष्टम्। अतश्च गायत्री–विवरणात्मकेऽस्मिन् रामायणे गायत्र्याश्चतुर्विंशत्यक्षरानुसारम् चतुर्विंशतिसहस्रमिताः श्लोकाः लोकं–प्रसिद्धिः संगच्छते।
एवमेव उपक्रमे बालकाण्डे–

कृत्वा तु तन्माहाप्राज्ञः सभविष्यं सहोत्तरम्।

एतादाख्यानमायुष्यं सभविष्यं सहोत्तरम्। इत्युभयत्र सभविष्यं सहोत्तरम् रामायणं महर्षिः कृतवान् इति स्पष्टोक्त्या सम्पूर्ण सप्तकाण्डात्मकं रामायणं महर्षिवाल्मीकिप्रणीतम् इति सिध्यति।
सभविष्य सहोत्तरमित्यस्य व्याख्यानञ्च टीकाकारैरेव विधीयते–
तिलकाख्यटीकाकृतो रामस्यानुसारम्– सभविष्यम्– भगवद्यानानन्तरं भगवदयोध्यावृत्तान्त–कथनसाहित्यम्। सहोत्तरम्– एतावदेतदख्यानम् इत्यतः प्राक्तनोत्तरकाण्डसहितम्। प्रचेतसः पुत्रो वाल्मीकिः एतद्रामायणख्यानं कृतवान्। तद् ब्रह्मा हिरण्यगर्भोऽपि भन्वमन्यतस्वत्यशब्दतया वेदोपबृंहणतया सर्वार्थ– साधकतयाची कृतवान् इति सर्वेष्टिप्रसिद्धिः।
गोविन्दराज प्रणीत– रामायणभूषणानुसारेण सहोत्तरमिति अभिषेकानन्तरवृत्तान्तः सीताभूप्रवेशानन्तर भाविवृत्तान्तस्तु सभविष्यं मित्युच्यते।
एवं चोपक्रमोपसंहाराभ्यामुत्तरकाण्डसहितं रामायणं वाल्मीकिना कृतमिति निश्चीयते।

यदि नाम उत्तरकाण्डं प्राचेतस–महर्षि–प्रणीतं न भवेत् तर्हि उत्तरकाण्डे समुपलब्धानाम् 3539 त्रिसहस्रपञ्चशतोनचत्वरिंशतःश्लोकानां न्यूनतया रामायणं चतुर्विंशति– सहस्री संहिता विद्यते इति कथन मसंगतं स्यात्।
बालकाण्डे तृतीयसर्गे रामायण – काव्यगत– विषयाणां संक्षिप्तोल्लेखे–प्रसें–

"स्वराष्ट्र–रञ्जनं चैव वैदेह्याश्च विसर्जनम्।
अनागतं च यत् किञ्चिद् रामस्य वसुधातले।
तच्चकारोत्तरे काव्ये वाल्मीकिर्भगवानृषिः।। [18]

इतिविषय– निर्देश असंतो भवेत्। तथा च बालकाण्स्यापि प्राचेतस –वाल्मीकिकर्तृकत्वं न स्यात्। वाल्मीकिरामायणस्य अनुष्ठान–विधि–प्रदर्शके अनुष्ठानप्रकाशग्रन्थे–

युद्धस्यैव तु काण्डस्य विश्रामः संप्रकीर्तितः।
तथा चोत्तरकाण्डस्य षट्त्रिंशत् सर्ग–पूरणे।।
अष्टमे दिवसे कृत्वा स्थितिं च नवमे दिने।
शेषं समाप्य यु स्य चान्त्यं सर्ग पुनः पठेत्।।

भवति। उत्तरकाण्डवृत्तान्तेनैव सीतायाश्चरितं महत् इति कथनस्य सिद्धिर्भवति। अतोऽति हेतोः बालोत्तरकाण्डयोरेक– कर्तृकत्वं समकालिकत्वं च सिध्यतः।
वेदवती– वृत्तान्तः–रामायणस्य उत्तरकाण्डे सप्तदशे सर्गे ब्रह्मर्षि कन्याया वेदवत्या वृत्तन्तः उत्तरकाण्डस्य बालकाण्डस्य च एककर्तृकत्वं बोधयति। तद्यथा–

"यस्मात्तु धर्षिता चाहं त्वया पापात्मना वने।
तस्मात् तव वधार्थ हि समुत्पत्स्य अहं पुनः।।
तस्यात्तयोनिघा साध्वी भवेयं धर्मिणः सुता।। [19]

इयमेव वेदवतो अयोनिजा जनकात्मजा वभूव, या रावण–वधस्य अद्वितीयं कारणमभूत् अयोध्याकाण्डस्य अष्टादशाधिकशततमे सर्गे सीतादेवी अनसूयां स्वजन्मवृत्तान्तमेवमेव निगदति। एवमेव वृत्तान्तं सीताजन्म–प्रसें महाराजसीरध्वजजनकः प्रतिपादयति। एवञ्च समानरूपेण वर्णिता इमे वृत्तान्ताः पूर्वोक्तकाण्डत्रयस्य एककर्तृकत्वे साधयन्ति।
इत्येवं प्रकारेण उत्तरकाण्डस्य पाठविधि–निरूपणात् सप्तानामपि काण्डानां निश्चिता एककालावस्थितिरसंगता स्यात्।
बृहद्धर्मपुराणे वाल्मीकि–
रामायणस्य पृथक्–पृथक् काण्ड– पाठ– प्रयोजन– प्रतिपादन– प्रसें–

यः पठेच्छ्रुणुयाद् वापि काण्डमभ्युदयोत्तरम्।
आनन्दकार्ये यात्रायां सजयी परतोऽत्र च।।[20]

इत्युत्तरकाण्ड–फल–निरूपणात् एतत्काण्डस्यापि एककालिकास्तित्वं निर्णीयते।

सीतायाश्चरितं महत्[21] सीतादेव्या यन्मदृच्चरितं प्रारम्भे संसूच्यते तस्य विस्तरशः प्रदर्शन मुत्तरकाण्डे एव भवति। सुन्दरकाण्डे अशोकवाटिकायां सीतायाः सच्चरित्र्यस्य प्रतिपादनम् सती–सावित्र्यनसूयादिपतिव्रतानामिव। किन्तु ''सर्वसीमन्तिनीभ्यश्च सीता सीमन्तिंनी वराः।[22] इत्युद्घोषस्य सीतायाश्चारित्र्यद्वारा व्यावहारिक प्रदर्शनम् उत्तरकाण्डे एव अनरण्यवृत्तान्तः–उत्तरकाण्डस्य एकोनविंशे सर्गे वर्णितः इक्ष्वाकुकुलनन्दस्य अनरण्यस्य वृत्तान्तः बालोत्तरकाण्डयोरेककतृकतां सूचयति।

रावणेन वशीकृतः अनरण्यः अन्तसमये रावणं शपनू प्रोवाच–

''उत्पत्स्यते कुले ह्यस्मिन्निच्वाकूणां महात्मनाम्।
रामो दाशरथिर्नाम स ते प्राणान् हरिष्यिति।।[23]

एवञ्च अन्तः साक्ष्येन पूर्वोक्तबहिः साक्ष्येण च सप्तानापि काण्डानां रचयिता ब्रह्मर्षिवाल्मीकिरेवेति निश्चीयते।

बालोत्तरकाण्डयोर्भिन्नकर्तृकत्वेऽनुमाने कारणम्–

कस्यापि धार्मिक–ग्रन्थस्य अन्ते रोचनार्था–फलश्रुतिः, ग्रन्थ महात्म्यं च प्रदर्श्यते। रामायणस्य युद्धकाण्डान्ते फलश्रुतिः महिमा च गीयेते। एतेन युद्धकाण्डान्ते एव रामायण–समाप्तिः सूच्यते। उत्तरकाण्डान्ते पुनः फलश्रुतिः ग्रन्थमाहात्म्यञ्च प्रतिपाद्येते इत्येतेन उत्तरकाण्डस्य भिन्नकर्तृकत्वभायाति। उत्तरकाण्डं यदि भिन्नकर्तृकं तर्हि बालकाण्डमपि भिन्नकृर्तकं स्यात् तयोरेक सूत्रनिबन्धनत्वात्।

वस्तुतः बालोत्तरकाण्डयोर्भिन्नकर्तृकत्वसाधने उपर्युक्तहेतुः हेत्वामास एव। तथाहि ग्रन्थादौ ग्रन्थमध्ये ग्रन्थान्ते च विघ्नविधाताय मंलानि आचारणीयानीति परम्परा, तथैव आदौ मध्ये अन्ते च रोचनार्था फलश्रुतिर्विधेयेति पारम्पर्यक्रमादागतो व्यवहारः। फलश्रुतिं सम्यगवत्य पाठकः सश्रद्धं तदनुष्ठाने प्रवर्तते। स्वाभीष्टं फलं च लभते। अतोऽनेकेषु स्थलेषु फलश्रुतिर्विधीयते। अतएव युद्धकाण्डान्ते रावण–वधात् परम् सीतादेव्याः समागमयानान्तरं श्रीरामभद्रस्य राज्याभिषेके सम्पन्ने आधिकारिकाकथावस्तु समापनं भवतीति काण्डान्ते फल–निर्देशो भवति। किन्तु अयोध्याकाण्डादेव मूलरामायणस्य प्रारम्भे स्वीकृते बालकाण्डस्य विषय–वस्तूनां युद्धकाण्डसमापन– समये अज्ञानाम् विषय– संगतिनैव अवेत्। युद्धकाण्डान्ते च या जिज्ञासाः पाठक–मानसेषु अवन्ति तासां निराकरणमपि उत्तरकाण्डं विना न शक्तये कर्तुम्।

संदर्भ सूची

1. वाल्मीकिरामायणम्'–1/2/15।
2. तत्रैव–1/2/18।
3. तत्रैव–1/2/30।
4. बृहद्धर्मपुराणे,प्रथखण्डे–30/47,51 ।
5. तत्रैव–1/30/55।
6. महाभारत–द्रोणपर्वणि–143/67–68।
7. रामायणमहं वक्ष्ये नारदेनोदितं पुरा। वाल्मीकये यथा तद्वत् पठितं भुक्ति–मुक्तिदम्।।अग्निपुराणे–5/1।
8. रामायणे– 6/67 ।
9. सप्तशती–10/20 ।
10. तत्रैव 3/6/10/18
11. रामायणे–1/2/40।
12. वा. रामायणे–1/4/1–7।
13. तत्रैव–वेदोपबृंहणार्थाय तावभ्राह्यत प्रभुः –14/16 एवमेव।
14. अध्यात्मरानायणेऽपि।
15. द्रुत–मध्य–विलम्बितैः।
16. निषादर्षभ–गान्धार–षड्ज–मध्यम–धैवताः। पञ्चमश्चेत्यमी सप्त तन्त्री कण्ठोत्थिता स्वराः।। इति स्वरैः।
17. वा. रामायणे–7/11/11।
18. तत्रैव–7/111/18।
19. तत्रैव–2/16/4।
20. तत्रैव–113/38–39।
21. बृहद्धर्मे पूर्व खण्डे 26 तमे अध्याये–9–13
22. तत्रैव–1/4/7।
23. बालकाण्डे–9/18–19।